

ДЕЯКІ АСПЕКТИ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ ОЦІНКИ ДІЯЛЬНОСТІ КОМУНІСТИЧНОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ ТА ВІДНОВЛЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ В УКРАЇНІ НА ДЕРЖАВНОМУ РІВНІ

ГУРНЯК Олександр Григорович - ад'юнкт науково-організаційного відділу Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка, полковник юстиції

Проанализированы международные правовые акты в сфере оценки деятельности тоталитарных режимов. Проведен анализ национального законодательства Украины в контексте необходимости признания жертв политических репрессий. Раскрывается необходимость и целесообразность осуждения деятельности тоталитарных режимов на международном и национальном уровнях.

Ключові слова: репресії, політична опозиція, суспільство, реабілітація, с. Биківня.

Актуальність теми

Політичні та соціальні процеси, які відбуваються в сучасному українському суспільстві обумовлюються з поміж іншого історичним досвідом нації та значення своєї гідності та свідомості. Тривала боротьба за незалежність України, формування національної свідомості, пошук державоутворюючої ідеї, постійний політичний антагонізм – все це є ключовими відмінними рисами процесу формування історичної пам'яті українського народу, і спадщина тоталітарного режиму радянської доби займає в ній визначальне місце. Примусова колективізація, переселення, індустріалізація, голодомор, тотальне викорінення українських націоналістичних ідей – всі ці «політичні курси», проголошені вищим політичним керівництвом СРСР на чолі у 1920-1950-рр. та підтримувані партійним керівництвом в УРСР, супроводжувалися окрім потужного ідеологічного тиску ще й надзвичайно жорсткими методами примусу. Мова йде

про репресії як невід'ємний атрибут будь-якого тоталітарного режиму, і як найбільш вживаний, в період перебування комуністичної партії (більшовиків) при владі, інструмент політичного керівництва Радянською державою, при чому найбільший їх розмах приходився саме на УРСР. Масштаби репресій так чи інакше спрямованих проти українського народу, українського селянства, інтелігенції та військовослужбовців мали системоутворюючі наслідки як для української нації, так і для української державності, а тому цей історичний період цілеспрямованого знищення народу, який довгий час тримався в пам'яті поколінь, в сучасних умовах існування демократичних цінностей повинен бути проаналізований, а злочинна діяльність комуністичного тоталітарного режиму в УРСР, партій, організацій і виконавців політичної волі центру – надано правову оцінку на міжнародному і національному рівні.

Ступінь наукової розробки теми

Проблематика міжнародної оцінки злочинів тоталітарних режимів в УРСР отримала свій розвиток в працях таких вчених як: В. Пристайко Т.А. Стоян, Є. Альбац, Д.В. Табачник, М.В. Баглай, В.А. Туманов, Д. В. Веденєєв, М. Юнге, Р. Биннер, Ю. Шаповал, М. Шитюк та ін.

Мета статті

Метою статті є аналіз теоретико-методологічних засад процедури правової оцінки

діяльності комуністичного тоталітарного режиму в УРСР на міжнародному і національному рівні та визначення необхідності і доцільності відновлення історичної пам'яті в Україні.

Виклад основного матеріалу

Репресії, за своєю сутністю є крайньою формою політичного насильства. Фактично ж вони виконують роль інструменту в політичній боротьбі із опонентами, як реальними, так і потенційними. Саме така роль їм відводилася і в арсеналі тоталітарного режиму, який утвердився в СРСР у 1920-1930 рр. Аналізуючи історичні матеріали, архівні документи та доступні на сьогодні статистичні дані стосовно жертв сталінських репресій можна прийти до висновку, що переважно увага карального апарату зосереджувалась на УРСР та на представниках української нації. Так, дійсно, ідея послаблення національного елементу та бажання зробити СРСР мононаціональною країною мали місце в історії, але дещо пізніше в 1940-1950 рр. коли широко застосовувався механізм депортації народів. Натомість, в 1930-р. основним політичним мотивом репресій було укріплення Й.Сталіним власних керівних позицій в комуністичній партії (більшовиків) та усунення як реальної опозиції, яку уособлював Л. Троцький та інші партійні діячі, так і опозиції потенційної, яку уособлювало в собі вище командування РСЧА. Майже всі члени генералітету армії були «видатними» постатями, принаймні так їх позиціонувала радянська ідеологія. Велика їх кількість після повалення Української народної республіки залишилися в Радянській Україні з метою зміцнення на її території тоталітарного ладу. Але в подальшому, в кінці 1920 – на початку 1930, відбувається процес зрощення національної та військової інтелігенції, і вже в лавах військової еліти, яка побачила на прикладі Української РСР хибний шлях комуністичної влади, починають формуватись ідеї можливого політичного протистояння керівній верхівці партії. Однак, в умовах тоталітарного режиму складається чітка вертикаль влади, представники якої відрізняються виключною особистою від-

даністю партійному лідеру, а ідеологія та політичний курс не стримані до можливої критики чи опозиції. Саме тому в другій половині 1930-рр. відбувається масове знищення військової еліти, в лавах якої почали формуватись опозиційні течії та окремі групи впливу, що були небезпечні для монолітного керування Й.Сталіна радянською державою.

Сьогодні, коли комуністична ідеологія продовжує існувати в демократичному суспільстві, необхідно чітко усвідомлювати важливість всебічного викриття злочинних дій представників вищого політичного керівництва СРСР. Але мова повинна йти не лише про викриття, а і про засудження та вшанування пам'яті жертв репресій.

Слід зазначити, що з точки зору конкретної особи та суспільства в цілому важливого значення набуває необхідність відновлення порушених прав та свобод осіб за допомогою механізму реабілітації. Власне, сама реабілітація, як суспільне явище та правовий інститут виникла у вітчизняній правовій доктрині через необхідність часткового визнання владою СРСР хибності курсу, проголошеного комуністичною партією (більшовиків) в 1920-1930 рр. ХХ ст. Таке визнання відбувається вже в середині 1950-рр. Однак, з точки зору міжнародної спільноти, більш глобальною необхідністю є публічне засудження всіма державами тих антидемократичних та антисуспільних дій, які були притаманні тоталітарним режимам. Коли сучасна держава сама визнає помилковим курс попередньої влади, це автоматично можна прирівнювати до визнання цієї країною демократичних цінностей та становлення демократичного курсу розвитку суспільно-політичного внутрішньо-державного процесу. Якщо ж країна з тих чи інших причин не визнає хибність окремих антигуманістичних актів, які стали наслідком застосування владою жорстких, по відношенню до конкретної суспільної групи населення, механізмів державного управління, в незалежності від історичного континууму, то це викликає певну стурбованість у світової спільноти, приклади чого можна простежити в сучасній Україні. Фактично це означає, що в суспільстві такої держави не

відбулися необхідні ідеологічні трансформації, а свідомість більшості політичних лідерів цієї країни залишається далекою від сприйняття демократичних цінностей. Такі країни можуть і в майбутньому прибїгти до використання засобів подібних репресіям, з тією лише особливістю, що в сучасних умовах такі репресії можуть мати неявний, завуальований характер. Однак від цього сутність подібних державно-управлінських дій не змінюється, залишаючись інструментом протиправної, антидемократичної та антисоціальної політичної боротьби.

Початок реабілітації жертв репресій тоталітарного режиму під керівництвом Сталіна, і зокрема репресій проти військовослужбовців РСЧА в УРСР, розпочалися майже одразу після смерті Сталіна. Для цього було створено спеціальну партійну Комісію, яка підпорядковувалась Президії ЦК КПРС, і діяльність якої була засекречена, а всі вихідні документи були з грифом «цілком таємно». Не дивлячись на те, що представники цієї комісії в основному переглядали архівні матеріали з архівів органів ОДПУ-НКВС та впорядковували їх, відбувався досить ґрунтовний пошук доказів в справах осіб, що були реально винні в скоєнні державних злочинів. Таку категорію осіб не реабілітовували, до всіх інших застосовувався термін «жертви репресій», а їх реабілітація мала певні різновиди [4].

Що стосується УРСР, то починаючи з 1956 року насамперед було перевірено справи, сфабриковані проти військовослужбовців РСЧА у 1937-1938 роках. При цьому справи репресованих не просто «переглядалися», а прокурорами областей вносилися до президій обласних судів протести на незаконні постанови «трійок», суди визнавали ці постанови незаконними та скасовували їх. Тобто, суди встановлювали факт незаконного вбивства людей – це вже виходило за межі політичної реабілітації, мова йде про офіційне визнання державою вини перед незаконно засудженими особами, що з точки зору кримінально-правової доктрини вимагає відповідного відшкодування з боку держави або родичам засуджених, або самим засудженим, які не були розстріляні, а були репресовані в таборах [2, с. 205-209].

Що стосується міжнародної оцінки антидемократичних засобів управління, які були притаманні тоталітарному режиму, то слід зазначити, що провідне місце в цьому контексті посідає Резолюція Парламентської асамблеї Ради Європи № 1096 від 1996 року «Про заходи, спрямовані на ліквідацію спадку колишніх комуністичних тоталітарних режимів» та Резолюція Парламентської асамблеї Ради Європи № 1481 від 2006 року щодо необхідності міжнародного засудження злочинів тоталітарних комуністичних режимів. В останній, зокрема, зазначається: «Усі без винятку тоталітарні комуністичні режими, які панували в Центральній та Східній Європі в минулому столітті та які ще й досі залишаються при владі в деяких країнах світу, характеризуються численними порушеннями прав людини. Падіння тоталітарних комуністичних режимів у Центральній та Східній Європі не завжди супроводжувалося міжнародним розслідуванням їхніх злочинів. Більше того, міжнародне співтовариство не притягнуло виконавців цих злочинів до суду, як це було з жахливими злочинами націонал-соціалізму (нацизму). Відповідно, широкій громадськості майже не відомі злочини тоталітарних комуністичних режимів. У деяких країнах комуністичні партії легально існують та все ще активно діють, попри те, що інколи вони навіть не відмежувалися від злочинів, вчинених у минулому тоталітарними комуністичними режимами. Моральна оцінка й засудження вчинених злочинів мають велике значення для виховання молодих поколінь. Чітко визначене ставлення міжнародного співтовариства до минулого може стати орієнтиром на майбутнє» [5].

В Резолюції Парламентської асамблеї Ради Європи № 1481 також, вказується, що обговорення та обвинувачення, висунуті на національному рівні деякими державами – членами Ради Європи, не позбавляють міжнародне співтовариство необхідності зайняти чітку позицію щодо злочинів тоталітарних комуністичних режимів. Міжнародне співтовариство має моральне зобов'язання зробити це без будь-якої подальшої затримки. Відтак, Асамблея суворо

засуджує численні порушення прав людини, вчинені тоталітарними комуністичними режимами, висловлює жертвам цих злочинів свої співчуття, розуміння та визнає їхні страждання. Крім того, Асамблея закликає всі комуністичні та посткомуністичні партії у державах-членах Ради Європи – якщо вони ще не зробили цього – дати нову оцінку історії комунізму та своєму власному минулому, чітко відмежуватись від злочинів тоталітарних комуністичних режимів та однозначно їх засудити [5].

Вказана резолюція має особливе значення для визнання жертв репресій саме в Україні, оскільки в ній відкрито акцентується увага на проблемах репресій в СРСР: «Злочини виправдовували теорією класової боротьби й принципом диктатури пролетаріату. Тлумачення обох принципів узаконювало «ліквідацію» людей, які, як вважалося, стояли на заваді побудові нового суспільства і, відповідно, були ворогами тоталітарних комуністичних режимів. Переважну частину жертв у кожній відповідній країні становили її власні громадяни. Зокрема, це стосується населення колишнього СРСР, кількість жертв якого значно перевищує кількість жертв населення інших країн» [5].

Для України Резолюція ПАРЄ № 1481 в цілому, є значним юридичним підґрунтям для активізації судових процесів стосовно засудження не лише винних осіб за провадження репресій проти представників українського народу, в тому числі військовослужбовців РСЧА в другій половині 30-х рр. ХІХ ст., а і визнання злочинною діяльності самої комуністичної партії, хибності комуністичної ідеології.

Окремі аспекти злочинної діяльності комуністичного режиму СРСР фактично визнані законами України «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні» та «Про реабілітацію жертв політичних репресій», постановами Верховної Ради України «Про 70-ті роковини голодомору в Україні», «Про рекомендації парламентських слухань щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років», Указами Президента України «Про заходи у зв'язку з 80-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років

в Україні», «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Голодомору в Україні», «Про заходи у зв'язку з 60-ми роковинами Голодомору в Україні», «Про встановлення дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій», «Про додаткові заходи щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій та голодоморів в Україні», постановами Кабінету Міністрів України «Про вшанування пам'яті жертв Голодомору в Україні у 1932-1933 роках», «Про 65-ті роковини Голодомору в Україні», а також Розділом ХХ «Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку» Кримінального кодексу України. Комуністична ідеологія має бути заборонена, виходячи з ч. 4 ст. 15, ч. 1 ст. 17, ч. 3 ст. 34, ч. 1 ст. 36, ч. 1 ст. 37 Конституції України та норм Закону України «Про політичні партії в Україні».

Слід зауважити, що одним із перших кроків вітчизняної влади, після здобуття Україною незалежності стало прийняття Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», яким ліквідуються наслідки беззаконня, допущені з політичних мотивів до громадян України, поновлюються їх права, встановлюються компенсація за незаконні репресії та пільги реабілітованим [10]. Тобто розбудовуючи українську демократичну державу, влада зайняла принципову позицію стосовно комуністичного минулого, засуджуючи його антидемократичний та антисупільний характер. В своїй Постанові «Про тлумачення Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні»» від 24.12.1993 № 3812-ХІІ Верховна Рада України роз'яснює, що політичний мотив репресій – це застосування державою примусових заходів щодо противників Радянської влади у вигляді пред'явлення обвинувачення у вчиненні політичного (контрреволюційного) злочину або визнання особи соціально небезпечною у політичному відношенні за наявності достовірних матеріалів, застосування на цих підставах репресій у судовому порядку відповідно до статей 33-34 Кримінального кодексу Української РСР у редакції 1927 року та в адміністративному порядку [11].

В преамбулі Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на

Україні» від 17.04.1991 № 962-ХІІ зазначається, що «масові репресії, які чинились сталінським режимом та його провідниками в республіці є особливо тяжкою спадщиною минулого. При судових і позасудових розправах грубо нехтувались норми Конституції, покликані охороняти права і свободи громадян, елементарні норми судочинства. Відмічаючи, що частину осіб, репресованих у 30-40-х і на початку 50-х років, уже поновлено в правах на підставі законодавства Союзу РСР, Верховна Рада України вважає, що реабілітація жертв політичних репресій повинна охоплювати увесь період після 1917 року і поширюватись на осіб, необґрунтовано засуджених за цей час судами України або репресованих на території республіки іншими державними органами в будь-якій формі, включаючи позбавлення життя або волі, переселення в примусовому порядку, вислання і заслання за межі республіки, позбавлення громадянства, примусове поміщення до лікувальних закладів, позбавлення чи обмеження інших громадянських прав або свобод з мотивів політичного, соціального, класового, національного і релігійного характеру. Верховна Рада України засуджує репресії і відмежовується від терористичних методів керівництва суспільством, висловлює співчуття жертвам необґрунтованих репресій, їх рідним і близьким, проголошує намір неухильно добиватись відновлення справедливості, усунення наслідків свавілля і порушень громадянських прав, прагне забезпечити посилену на цей час компенсацію матеріальної і моральної шкоди, заподіяної незаконними репресіями, реабілітованим та їх сім'ям, та гарантує народу України, що подібне ніколи не повториться, що права людини і законність будуть свято додержуватись» [10].

Також законом передбачається поновлення реабілітованих в усіх громадянських правах, у тому числі в праві проживання в населених пунктах і місцевостях, в яких вони постійно проживали до репресій, поширивши це право на членів їх сімей. Визнаються недійсними пов'язані з застосуванням репресій рішення про позбавлення державних нагород, учених ступенів,

військових, спеціальних і почесних звань, пенсій та інших прав.

Важливе значення в контексті міжнародної оцінки масових репресій другої половини 1930-х рр. та реабілітації жертв політичних репресій має позиція Російської Федерації. Керівництву Російської Федерації (як правонаступниці СРСР), для того, щоб підтвердити свої наміри перетворитися на демократичну державу, необхідно було сформулювати офіційну позицію стосовно власного відношення до масових сталінських репресій. Така позиція була висловлена в прийнятному в 1991 році Федеральному Законі «Про реабілітацію жертв політичних репресій». В ньому визнавалося, що за роки Радянської влади мільйони людей стали жертвами свавілля тоталітарної держави, піддалися репресіям за політичні і релігійні переконання, по соціальних, національних і інших ознаках. Метою цього закону названа реабілітація всіх жертв політичних репресій, підданих таким на території Російської Федерації з 25 жовтня (7 листопада) 1917 року, відновлення їх в цивільних правах, усунення інших наслідків свавілля і забезпечення посиленої в даний час компенсації матеріального збитку [6]. При цьому на практиці в 2005 році Головна військова прокуратура Російської Федерації не визнала в'язнів Козельського, Осташковського, Старобельського таборів військовополонених НКВС СРСР, а також в'язниць західних областей УРСР і БРСР, жертвами політичних репресій, посиляючись на те, що неможливо встановити політичні мотиви масового розстрілу, і, крім того, формальне рішення про розстріл не було вироком, тому його не можна відмінити, тобто реабілітовувати жертв.

Один із таких політичних розстрілів відбувся в с. Биківня під Києвом, жертвами якого стали зокрема військовослужбовці та репресовані особи що утримувалися в слідчих ізоляторах НКВС. На відміну від Російської влади українська влада і зокрема Президент В.А. Ющенко був більш послідовним у своєму прагненні до встановлення історичної правди стосовно подій що відбулися майже 70 років по тому. Зокрема в 2007 році Президент України

В.А. Ющенко видав Указ № 431/2007 від 21.05.2007 року «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Великого терору – масових політичних репресій 1937 – 1938 років» з метою належного вшанування пам'яті жертв політичних репресій, привернення уваги суспільства до трагічних подій в історії України, викликаних насильницьким впровадженням комуністичної ідеології, відродження національної пам'яті, утвердження нетерпимості до будь-яких проявів насильства проти людства та у зв'язку з 70-ми роковинами Великого терору – масових політичних репресій 1937 – 1938 років [8]. В Україні встановлюється День пам'яті жертв політичних репресій, який відзначати щороку у третю неділю травня, а також приймається рішення щодо проведення системної роботи з поширення у світі інформації про політичні репресії в Україні, їх наслідки для Українського народу.

В цьому ж році з'являється Постанова Кабінету Міністрів України від 13 червня 2007 р. № 820 «Про невідкладні заходи щодо подальшого розвитку Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили», яка з поміж іншого зобов'язує Український інститут національної пам'яті: вирішити питання щодо створення належних умов для функціонування заповідника; розробити науково-проектну документацію щодо визначення зон охорони Заповідника та режиму їх використання і подати її до кінця 2007 р. Міністерству культури і туризму [9].

В 2010 році Указом Президента України «Про відзначення у 2010 році Дня пам'яті жертв політичних репресій» від 17 лютого 2010 року № 183/2010 передбачається проведення жалобних заходів до Дня пам'яті жертв політичних репресій з поміж іншого і на території відреставрованого Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили» [7].

4 листопада 2011 року Президент України В.Ф. Янукович видає Доручення «Щодо забезпечення розвитку Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили», адресоване Кабінету Міністрів України, відповідно до якого передбачається забезпечення підготовки

проекту концепції розвитку Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили» та спорудження Меморіалу жертв тоталітаризму на території Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили» [12].

Висновки

Загалом, сучасна влада розуміє та усвідомлює важливість неперервності процесу подальшого вивчення та дослідження репресій спрямованих радянським режимом проти військовослужбовців та їх родин в УРСР у 30-х роках ХХ століття, для того щоб повноцінно сформувати картину історичного минулого. Українська влада протягом всього періоду незалежності вірна традиціям демократії та постійно знаходиться в пошуку національної ідеї та побудови правової та соціальної держави, яка б була здатна об'єднати ментально різні частини України. Необхідно розуміти, що відмежування від власної історії, формування відповідної свідомості нації та концептуалізація проблеми постійних намагань ствердження української нації, як самодостатньої та здатної до державотворницьких процесів – це є основне призначення сучасних історичних, юридичних та соціологічних пошуків і досліджень проблеми політичних репресій проти військовослужбовців, які є захисниками держави.

Можна стверджувати, що на сьогодні в рамках міжнародного права сформоване необхідне підґрунтя для засудження тоталітарного режиму на національному рівні та визначення відповідальних партій, організацій та осіб винних у масових репресіях, що мали місце в УРСР у 1930-рр. І для України дуже важливо в цьому контексті завершити цей процес. Після визнання та засудження політичних репресій на національному рівні, це питання необхідно спрямувати на рівень міжнародний задля підтвердження прийнятих на себе зобов'язань щодо забезпечення прав людини і верховенства права в Україні. Важливість засудження діяльності тоталітарного режиму, який діяв в УРСР на міжнародному і національному рівні, пояснюється ще і тим, що на сьогодні в умовах досить потужного

АНОТАЦІЯ

Проаналізовані міжнародні правові акти в сфері оцінки діяльності тоталітарних режимів. Проведено аналіз національного законодавства України в контексті необхідності визнання жертв політичних репресій. Розкривається необхідність та доцільність засудження діяльності тоталітарних режимів на міжнародному і національному рівнях.

SUMMARY

International legal acts in the field of evaluation of totalitarian regimes were analyzed. The analysis of the national legislation in the context of the need to recognize the victims of political repression. Revealed the need for and feasibility of condemnation activities of totalitarian regimes at the international and national levels.

протистояння України з іншими Союзми, блоками та країнами, і зокрема з Росією, в питаннях визначення національних інтересів не допускається двоякість мислення чи подвійність стандартів.

Література

1. Биківнянські жертви, або Як працювала «Вища двійка» на Київщині: Док. та матеріали / Авт.-уклад. А.І. Амонс – К.: МАУП, 2007

2. Борисов Ю.С., Голубев АВ. Политическая реабилитация в СССР (1950-1960-е гг.) в освещении западной историографии // Отечественная история. – 1992. – № 5. – С. 205-209

3. Веденеев Д. В. Органи позасудового переслідування як інструмент незаконних політичних репресій в Україні // Державна безпека України. – 2007. – № 9-10

4. Енциклопедія українознавства. У 10-х томах. / Головний редактор Володимир Кубійович. — Париж; Нью-Йорк: Молоде життя, 1954—1989

5. Необхідність міжнародного засудження злочинів тоталітарних комуністичних режимів: Резолюція 1481 Парламентської асамблеї Ради Європи [Електронний ресурс] Офіційне інтернет-представництво Президента України. – Режим доступу: http://www.president.gov.ua/content/pase_resolution1481_ukr.html

6. О реабилитации жертв политических репрессий: Закон РФ от 18.10.1991 N 1761-1 [Электронный ресурс] http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_122496/#esse

7. Про відзначення у 2010 році Дня пам'яті жертв політичних репресій: Указ Президента України від 17 лютого 2010 року № 183/2010 [Електронний ресурс] Офі-

ційний веб-портал Верховної Ради України – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/183/2010>

8. Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Великого терору – масових політичних репресій 1937 – 1938 років: УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ № 431/2007 від 21.05.2007 року [Електронний ресурс] Офіційний веб-портал Верховної Ради України – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/431/2007>

9. Про невідкладні заходи щодо подальшого розвитку Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили»: Постанова Кабінету Міністрів України від 13 червня 2007 р. № 820 [Електронний ресурс] Офіційний веб-портал Верховної Ради України – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/820-2007-п>

10. Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні: Закон України від 17.04.1991 № 962-XII [Електронний ресурс] Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/962-12>

11. Про тлумачення Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні»: Постанова Верховної Ради України від 24.12.1993 № 3812-XII [Електронний ресурс] Офіційний веб-портал Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/3812-12>

12. Щодо забезпечення розвитку Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили»: Доручення Президента України від 4 листопада 2011 року [Електронний ресурс] Офіційний веб-портал Верховної Ради України – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/14116.html>